

Kəmalə Elşad qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
e-mail: kml.eliyeva123@gmail.com

XALÇA SƏNƏTİNİN FORMALAŞMA TARİXİ

Xülasə: Xalqımızın gözünün nuru, əlinin əməyi, qəlbinin təcəssümü olan bu sənətkarlıq nümunələri daima onun başına tac olaraq bütün diyarlarda onu tanıtdırmışdır və bu dövrdə də belə davam edir. Xovlu və ya xovsuz olmaqla toxunmuş xalça və xalça məmulatları nəinki Azərbaycanda, eləcə də, dünya ölkələrində böyük tələbat olmuşdur.. Qədim dövrlərdən xalçaya yaranan tələbat onun istehsalının da artmasına və zaman keçdikcə inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Açar sözlər: xalça məmulatları, xalı, xalça-palaz, dünya muzeyləri, süjet, ornament.

Dünya incəsənətinin zənginliyi onu əhatə edən mədəniyyət sahələri ilə əlaqədardır. Azərbaycan incəsənəti bu mədəniyyətin məxsusi sahələrindən biridir. Azərbaycanı dünya incəsənətində tanıdan bir çox mənəvi dəyərlər mövcuddur, ki, onlardan biri də xalçaçılıq nümunələridir. Mahiyyətcə humanist və məişətdə istifadə edilməsinə görə müxtəlif istiqamətlərdə inkişafda olan xalçaçılıq sənəti insan həyatını daima əhatə etmişdir. Estetik cəhətdən göz oxşayan xalça və xalça məmulatları istifadə edildiyi dövrdən etibarən insanların yaşam tərzini daha da asanlaşdırmışdır. Azərbaycanda xalçaçılıq sənəti çox dərin köklərə malikdir və tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir. Keçmişdən bu günə qədər parlaq və mürəkkəb bəzəkləri ilə göz oxşayan xalı nümunələri öz unikalılığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Xalçaların mütəxəssislər tərəfindən tədqiqini şərtləndirən amillər sırasında xalçaların forması, toxunma texnikası, süjeti, ornamentləri və rəngarəng kompozisiyaları əsas yer tutmuşdur. Eləcə də, incəsənətin tərkibində ədəbiyyat, memarlıq, miniatür və dekorativ tətbiqi sənət sahələri ilə bağlı fəaliyyət göstərmişdir. Elmi mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin tarixi tunc dövrünə təsadüf edir. Bunu Cənubi Azərbaycanda – Makuda tapılmış gül-çiçək təsvirləri ilə bəzədilmiş xalı nümunəsi sübut edir. Mingəçevirdə tapılmış katakomba qəbirləri içərisində aşkar edilmiş xalça nümunələri də buna bariz nümunədir [1].

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin dünyaca məşhur sahəsi olan xalçaçılıq sənətinin adının kökü keçmiş dövrlərə aid edilir. Xalça məmulatlarının ölçü baxımından ən böyük növü xalı adlanır. Xalça sözündəki “ça” kiçiltmə məqsədilə istifadə edilmiş leksik şəkilçi əzizləmək, oxşama mənasını vermişdir. Əsasən, dəst halında toxunan xalı nümunələri Qarabağ bölgəsinin əhalisi tərəfindən iri ölçülərdə toxunurdu. İncəsənət lüğətində “xalı” olaraq qeyd edilən sənət nümunəsi müxtəlif türk xalqlarının söz toplusunda “qalı”, “qalı” və ya “xalı” kimi adlarla ifadə olunurdu. Hal-hazırda İran ərazisində toxunan iri ölçülü xovlu xalça nümunələrinə “qalı” deyilir [2].

Muğan, Gəncə-Qazax, Qarabağda, o cümlədən, Türkiyədə istehsal olunan böyük ölçülü uzunsov xalçaların adları “gəbə” olaraq qeyd edilir ki, bu söz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində kobud, çox qalın mənasına gəlir. Belə ki, bu xalçalar xovsuz xalçalara nisbətən daha qalın və kobud toxunurdu. Əfqan və cığatay türkləri tərəfindən toxunmuş xalça nümunələri “qalın” adlandırılırdı. Şərq xalqlarının həyatında isə xalça “qalı”, “halı”, “xalı” terminləri ilə ifadə edilirdi [2].

Xalçanın tarixinin keçmiş dövrlərə aid olduğunu eneolit dövründə tapılmış ilkin toxuculuq dəzgahının qalıqları, sonrakı illərdə isə xalça dəzgahının qalıqları da elm aləminə sübut edir. Xalçaların hazırlanmasında istifadə edilən materiallar onların inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. İlk əvvəllər yun və pambıq iplərdən istifadə edilirdisə, III-VII əsrlərdə Sasanilər dövründə xalılar ipək saplardan toxunaraq naxışlara və ornamentlərə xüsusi incəlik və zəriflik vermək məqsədilə qızılı və gümüşü saplarla bəzədilirdi. Bu dövrlərdə Azərbaycanda yüksək zövq və ustalıqla toxunan bir-birindən gözəl xalçalar dünyanın bir çox ölkələrinə tacirlər vasitəsilə göndərilirdi. Xalçaların boyadılması ənənəsi isə çox qədim zamanlardan mövcud olmuşdur ki, bunu tarixçi Herodotun yazılı məlumatları da təsdiq edir. Yunan tarixçisi olan Ksenofont isə qeyd edirdi ki, farslar xalça toxumağı və ondan istifadə qaydalarını Midiya xalqından öyrənmişlər. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı isə öz qeydlərində VII əsrdə Albaniyada yaşayan zadəgan ailələrin məişətində xalçadan geniş istifadə olunduğunu yazırdı. Tarixçi Sebos isə 628-ci ildə Bizans imperatoru Herakliusun Naxçıvan ərazisinə hücumu nəticəsində əldə etdiyi qənimətlər arasında naxışları qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş xalça nümunələrinin də yer aldığını bildirmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycana səfər edən Çin səyyahı Syuan Tsz-yan bu ölkəni xalça istehsalı ilə məşğul olan iri mərkəzlərdən biri adlandırmışdır. Azərbaycanda toxunan xalçaların tipləri və xüsusiyyətləri haqqında orta əsrlərə aid edilən yazılı mənbələrdə də qeydlər mövcuddur. “Hüdud - əl - aləm” adlı X əsrə

aid edilən anonim mənbədə qeyd edilir ki, yundan toxunan yüksək keyfiyyətli xalça məmulatlarına Gəncə, Mərənd və Şəmkir şəhərlərində olan istehsal mərkəzlərində rast gəlinirdi. Naxçıvan, Xoy, Salmas, Muğan və Ərdəbildə toxunan xalça və palazlar tədarükçülər arasında məşhurlaşmışdır [3].

Xalça nümunələrindən götürülmüş ornamentlərə xüsusi epigrafiq abidələrin, eyni zamanda, qəbir daşlarının üzərində rast gəlmək olar. Bəzi ornamentlərə isə xalça toxunması zamanı istifadə edilən toxuculuq dəzgahı nümunələrinin bəzədilməsində də yer verilir. Xalçalar sadəcə bəzək əşyaları deyil, eyni zamanda dekorativ-təbiiq sənətin ən gözəl və dəyərli sənət sahəsidir. Keçmiş dövrlərdə hər bir evdə qurulan xanalarda gənc qızlar müxtəlif və göz oxşayan ornamentlərlə xalçalar toxuyurdular. Qızların, gəlinlərin əl əməyi, göz nuru olan bu xalçalar əldən-ələ keçərək neçə insanın zövqünü oxşamışdır.

Azərbaycan xalça nümunələrinin istehsal edilməsi orta əsrlərə aid mənbələrdə qeyd edilirdi. Belə ki, xalça-palaz məmulatları geniş çeşidə əsaslanırdı. Azərbaycan xalçaları haqqında geniş məlumatı orta əsrlər dövründə yaşamış Avropa səyyahlarının qeydlərindən də öyrənmək olar. XIII əsrdə Azərbaycana səfər etmiş Marko Polo Təbriz ustalarının toxuduğu parçaların keyfiyyəti haqqında yazılarında məlumat vermişdir. Onun yazdıqlarına görə Genuyadan gələn varlı tacirlər həmin parçaları alaraq xarici ölkələrdə baha qiymətə satırdılar. Dərbənd, Naxçıvan, Şamaxı və Azərbaycanın digər şəhərlərində səyahətdə olan fransalı Rubruk yüksək zövqlə toxunan xalçalardan bəhs edirdi. Təbriz xalçaları haqqında məlumat verən xarici səfir Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında bu xalçalar ilə yaxından tanış olan Ambrozio Kontarini idi. XVI əsrdə Şirvana səyahət etmiş ingilis əsilli Bannister və Duket yerli əhəlinin yaşayış tərzini ilə tanış olarkən onların evlərində xalça məmulatlarının digər əşyalara nisbətən üstünlük təşkil etdiyini, yerdə, xalça üzərində bardaş quraraq oturduqlarını, evlərini xalçalarla döşədiklərini yazılarında qeydə almışdılar [4].

Azərbaycan xalçaları gözəlliyi və keyfiyyəti ilə ancaq Şərqi ölkələri daxilində məşhur olmaqla qalmayıb, zaman ötdükcə bu sərhədləri keçərək Avropa ölkələrinin məişətinə də daxil olmağı bacarmışdır. Xalçaların dünya ölkələri tərəfindən bu qədər çox tələb görməsinin səbəbi sadəcə göz oxşayan naxışları və ya ornamentləri deyil, hazırlanmasında keyfiyyətli materiallardan istifadə edilməsi idi. Azərbaycan sənətkarlarının toxuduqları bu xalçaları Avropanın zəngin aristokrat ailələri də alırdılar. XIV əsrdə Avropa ölkələri Azərbaycan ərazisindən xeyli miqdarda xalça və xalça məmulatlarının alışıni həyata keçirmişdilər.

Qəlbimizə sevinc, evimizə gözəllik bəxş edən xalçaçılıq nümunələri hər zaman dəyər verilən sənət nümunəsi olmamış, vaxtilə ölkəmizə hücum edən qəsbkarlar tərəfindən talan edilmişdir. Xalça-palaz məmulatlarının hazırlanması sənətkarlığın məxsusi sahəsi olaraq monqol hücumlarından əvvəl əhalinin əsas məşğuliyyəti idi. Qeyd edilən faktlar diqqətə çatdırır ki, minlərlə xalçaçılıq nümunələri monqolların hücumu zamanı qarət edilmişdir.

Şirvanşahlar sarayında, Şəki Xan sarayında, Naxçıvandakı Xan evində və bir çox məşhur ailələrə məxsus malikanələrdə qorunub saxlanılan xalçalar qarət edilərək xarici ölkələrə aparılmışdır. Xaricə aparılan sənətkarlıq nümunələrindən biri olan məşhur “Şeyx Şəfi” xalçası hal-hazırda Londonda “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanılır. Təbriz xalçaçılıq məktəbinə aid edilən “Dörd fəsil” və “Ov səhnəsi” xalçaları da Nyu-Yorkda “Metropoliten” muzeyində sərgilənir [4; s.143].

1530-cu ildə Şeyx Səfi məscidi üçün Ərdəbildə toxunmuş və Nyu-Yorkun Metropoliten muzeyində nümayiş etdirilən xalça və 1539-cu ildə Şah Təhmasibin sifarişində Ərdəbil məscidi üçün toxunmuş və hal-hazırda Londondakı Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılan “Şeyx Səfi” xalçası dövrün sənətkarlıq nümunələrindən sayılır. “Şeyx Səfi” xalçası motivlərinin orijinallığı, kompozisiyasının mükəmməlliyi ilə nadir sənət nümunəsi hesab olunur. Müxtəlif gül-çiçək rəsmləri ilə bəzədilmiş xalça bir-birilə vəhdət təşkil edən rəngləri ilə göz oxşayır. Mərkəzində yerləşən çoxguşəli mozaika təsiri bağışlayan qönçə bəzəklərin ən gözəli olaraq qeyd edilir. Qönçənin ətrafında təsvir edilmiş müxtəlif rəngli 16 kiçik dairəvi qübbə günəşdən ayrılan şüaları əks etdirir. Xalça, sadəcə, xalqın gözəllik ideyalarını deyil, orta əsrlərin mistik-fəlsəfi düşüncələrini də özündə yaşadırdı. Belə ki, xalçanın ara sahəsinin rənglənməsində istifadə edilən sürməyi rəng qaranlıq göy üzünü ifadə edir. Kompozisiya və rəng həlli baxımından 7 rəngdən istifadə edilməsi 7 planeti simvolizə edir [4; s.144].

“Türk baf” texniki üslubunda toxunmuş “Şeyx Səfi” xalçasında 32 milyon ilmə vardır. Təbriz xalçaçılıq məktəbinin məşhur nümunəsi olan əsərin eni 5,34 m, uzunluğu isə 11,5 m-dir.

Təbriz və Ərdəbil xalçaçılıq nümunələri “Şeyx Səfi” xalçasının ornamental tərtibatı ilə eynilik təşkil edirdi. Azərbaycanın digər bölgələrində toxunulan xalçalar bu xalılardan üslub xüsusiyyətləri baxımından fərqli idi. Bunu Şirvanda toxunan və Amerikanın Pensilvaniya muzeyində və Qarabağda toxunan və Almaniyanın Düseldorf şəhər muzeyində nümayiş etdirilən xalçaçılıq nümunələri bədiiliklə diqqətə çatdırır. Şirvan xalçasının ara sahəsində xalçanın uzunluğu boyunca sxematik şəkil-

də üç cərgə iti dilimli təsvirlərə yer verilmişdir. Xalça üzərində sərv ağacı uzunsov, itidilimli rəsm, quş təsvirləri isə qarşı-qarşıya durmuş şəkildə simmetrik naxışlar vasitəsilə təsvir edilmişdir [4; s.145].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan xalçaları. Azərbaycan – Odlar Yurdu
2. Ağayeva, T. Azərbaycanda xalça sənəti və xalça alətləri. //Zaman qəzeti. -2016, - Səh. 5
3. Adıgözəlova, F. Azərbaycan xalçaları: milli və bəşəri dəyər kimi. // 525-ci qəzet, - 2017.
4. Əfəndiyev, R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti. Bakı: - 1976.

Камала Эльшад кызы Алиева

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ КОВРОВОГО ИСКУССТВА

Резюме: Эти шедевры, являющиеся светом очей людей, делом их рук, воплощением их сердец, всегда были венцом и представляли его во всех странах и продолжают это делать. Ковры и ковровые изделия, сотканные с ворсом и без него, пользуются большим спросом не только в Азербайджане, но и в других странах. Спрос на ковры с древних времен привел к увеличению их производства и развития.

Ключевые слова: ковровые изделия, ковер, ковер-дворец, музеи мира, сюжет и орнамент.

Kamala Elshad qizi Aliyeva

HISTORY OF FORMATION OF CARPET ART

Summary: These masterpieces, which are the light of the people's eyes, the work of their hands, the embodiment of their hearts, have always been a crown on his head and introduced him in all lands, and continue to do so. Carpets and carpet products woven with or without piles are in great demand not only in Azerbaijan, but also in other countries. The demand for carpets from ancient times has led to an increase in its production and development over time.

Key words: carpet products, carpet, carpet-palace, world museums, plot and ornament.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.04.2022

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 04. 04. 2022

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 08. 04. 2022

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov